

FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

Opponensi vélemény

HANULA Gergely: *A „szent nyelvek” fordítása mint nyelvészeti kérdés, különös tekintettel az Újszövetségre című doktori értekezéséről*

Hanula Gergely hiánypótló és alig túlbecsülhető jelentőségű vállalkozásra szánta el magát, amikor célul tűzte ki, hogy elméletileg kidolgozza a szent nyelv, illetve a tőle elválaszthatatlan közvetítői tevékenység, a fordítás problematikáját. A következőkben értekezését a voltaképpeni állítások, majd a módszer és kidolgozás szempontjából értékelem. Előre kell bocsátanom, hogy a dolgozatban érintett nyelvészeti diszciplínák egyikének sem vagyok művelője, véleményemet elsősorban mint vallástudós, azon belül mint liturgiakutató fogalmazom meg. Ez azonban talán hozzá is segít ahhoz, hogy nagyvonalú legyek az adott területeken belül joggal fölmerülő, az egész szempontjából mégis másodlagos kérdésekkel szemben (szakirodalom teljessége és frissesége, pontos terminológia, alapfogalmak és módszerek szabályos használata), és helyettük a legfontosabbra összpontosítsak: igaza van-e a szerzőnek?

I.

Márpedig erre a legfontosabb kérdésre könnyen válaszolhatok: igaza van. A szigorú tudományosság keretei közt is gyakran tapasztaljuk, hogy az igazán nagy fölismerések nem dialektikusan vagy kísérleti úton születnek meg. A kutató tárgyát jól ismerve, azzal tartósan együtt élve bizonyos fölismerésekre jut. Ezek intuitív jellegűek, a szemlélet egészében vannak jelen, és nagy belső bizonyosság kapcsolódik hozzájuk. Hittelüket az adja, hogy akiben megszülettek, hosszan, figyelmesen, fogékonyan szemlélte a tárgyat, tudományos szövegben önmagában erre mégsem hivatkozhat. Így fáradságos úton kell eljutnia ugyanoda: a szakma játékszabályait betartva dialektikusan vagy kísérleti úton kell levezetnie, hogy miért is vannak úgy a dolgok, ahogy legjobb meggyőződése szerint egyébként is vannak.

Én, aki a disszerens által ismert és szeretett vallási, rituális kultúrákat magam is ismerem és szeretem, már a bevezető oldalakat olvasva érzékelem szemléletének helyességét, következtetéseinek megalapozottságát. Ezek röviden így foglalhatók össze: a szent nyelv nyelvészetileg is érvényes kategória, leírható jellegzetességei vannak, elidegeníthetetlen a vallási környezetben zajló nyelvhasználatról, különös jelentősége van a vallási identitás kialakítása és fenntartása szempontjából, és erőszakos megváltoztatása a vallásos környezet, mindenekelőtt az identitás sérüléséhez vezet.

Maga a disszertáció e téziseket nem általában, hanem kortárs állapotokra válaszolva fejt ki. Arra törekszik, hogy kapcsolatot hozzon létre a nyelvről és

a fordításról általában szóló világi tudományos diskurzus, és az ettől teljesen független, de az egyházi életben és nyelvhasználatban mára visszafordíthatatlan következményekhez vezetett teológiai diskurzus között. Paradigmaváltásra törekszik: azt kívánja bebizonyítani, hogy amit az egyházi közbeszéd és a rá épülő döntéshozatal progresszívnek tekint, az valójában túlhaladott, és amit tradicionalistának minősít, az korszerű. Meggyőzően, és záró esettanulmányában érzékletesen mutatja be, hogy azok az elméletek, amelyeket a bibliai és liturgikus szövegek újrafordításánál alkalmaztak, megragadtak a teológia felelőletes segéd tudományaként űzött, műkedvelő nyelvészkedésnél. Hatásukat nem a mögöttük álló elméleti apparátus, hanem a korhangulat és a hangadó intézmények kommunikációs és gazdasági fölénye biztosította. A paradigmaváltást érzelmileg is megtámogatja, hogy a bírált álláspont szimbolikus képviselőjének egy igazi, jól fésült WASP amerikait, egy hatalmi szféráját imperialista módszerekkel építő show-mant, a rokonszenves, hitelesnek bemutatott álláspont előharcosául pedig egy élete végére testileg megnyomorodott német zsidót és erőszakosan elpusztított szellemi környezetét teszi meg. De él a humor eszközével is, amikor mértéktartóan, de mégiscsak nevetségessé teszi az 'és' kötőszót időhatározók arzenáljával helyettesítő új fordítást.

A másik, pozitív oldalon az a fölismerés áll, hogy a maradinak tekintett álláspontot, amely ragaszkodnék a vallásos nyelvhasználat évszázados jelenségeihez, nemcsak a tapasztalat igazolja, hanem a nyelvészet legkülönbözőbb kortárs kutatási irányjai is. A vallástudomány, a kommunikáció, a szociológia, a pszichológia és a szemantika ide vonatkozó megfigyelései pontosan leírják, megmagyarázzák és ezzel messzemenően igazolják a vallási nyelvhasználat hagyományos megoldásait, anélkül, hogy akár csak áttételesen is állást akarnának foglalni a Biblia, a szertartásszövegek vagy a vallási közösségeken belüli nyelvhasználat időszerű kérdéseiben. A szerzőt az a szinte kétségbeeséshez közeli tudás motiválja, hogy mindez rejtve maradt a progresszióra elvileg anynyira nyitott fordítók és megrendelőik előtt.

Mint bírálatom elején azonnal megjegyeztem, mindezzel tökéletesen egyetértek, és a dolgozat érvelését, hivatkozásait, tényanyagát meggyőzőnek tartom. A teljesség igénye nélkül három szempontot látok továbbgondolásra érdemesnek, ezeket foglalom most össze tömören:

(1) A *Zeitgeist* jelentősége | Valóban sorstragédiába illenék a történet, ha csak arról lenne szó, hogy az egyházi közbeszédbe nem kerültek be időben a kortárs világi tudományosság meglátásai. De nyilvánvalóan nem erről van szó. Akik a '60-as és a '90-es évek között voltunk gyerekek, és máig belülről tapasztaljuk a magyar keresztény felekezeten belüli nyelvhasználati szokásokat, érzékeljük, hogy a fölülről induló kezdeményezés nemcsak engedelmes, hanem lelkes befogadókra talált. Saját gyermekkoromban éltem át, ahogyan katolikus körökben szalonképtelenné vált a 'vallás, vallásos' megjelölés, és átvette helyét a szabadegyházi 'hit, hívő', sőt még saját, általános iskolás gyermekeimtől is azt hallom, hogy a hittanár megtiltja az 'Oltáriszentség' kifejezés hasz-

nálátát, mert szerinte egyedül az 'Eucharisztia' jogos. Hogy mindennek semmi köze az érthetőséghez, arra a legjobb párhuzam a számítástechnika tengernyi új szava, amelyekkel minden nehézség nélkül megbirkózott ugyanez a nemzedék. A sohasem használt szavak, mint a fájl, a vincseszter, a pendrájv éppúgy nem okoznak gondot már egy kisiskolásnak sem, ahogyan az új értelemben használt mentés, ikon, mappa, menü. Nyilvánvalóan nem lenne nagyobb feladat elsajátítani nemcsak az inaszakadttat, a felebarátot vagy a paráznát, de még a suporlátot vagy a hostátokat sem. A kérdés tehát megérdemelné a fölülről jövő kezdeményezések fogadtatásának és az ezzel párhuzamos spontán nyelvi fejleményeknek vizsgálatát, és annak elemzését, hogy milyen történelmi-társadalmi tényezők mozdítják elő ezt az önpusztító folyamatot.

(2) A szent nyelv diakron vizsgálata | A jelenkor felől nézve a szent nyelvek állandóságukkal tűnnek ki, de ez az állandóság sem áll kívül a történelmen. Ezt különösen figyelembe kell vennie annak, aki gondolatmenetéből gyakorlati következtetéseket kíván levonni a mai felekezeteken belüli szövegek előállítására, tágabb értelemben a felekezetek nyelvpolitikájára vonatkozólag. A szent nyelv nem alapállapot, hanem jellegzetes létmód, amelybe bizonyos nyelvi elemek bekerülnek. Éppen ezért a szent nyelv nem elsősorban az őt alkotó elemektől, hanem a létmódtól függ. Megmagyarázom, mire gondolok. Egy tetszőleges összetételű szöveg nem attól válik identitásjelölővé, amilyen, hanem attól, ahogyan és amire használják. A használat gyakorisága (pl. mindennap vagy minden vasárnap, mint a Miatyánk), jelöltsége (pl. ritkán, de kiemelkedő alkalmakkor, mint a karácsonyi énekek), közösségisége (pl. gyülekezetben fennhangon, gyülekezetben egyvalakitől, családban, magánimában), dallami és ceremóniális megformáltsága (pl. kötött dallam, tónus, hanghordozás, helyszín, öltözet, testtartás) mind erősítik vagy gyengítik a szöveg és a szövegek alkotta korpusz szentté válásának esélyeit. Jó példa erre, hogy az alig néhány évtizedes, a szentnyelvűséggel elvileg szakító fordítások is identitásjelölővé válnak, ha egy jól behatárolt közösség éppen azokat hallja vagy szólaltatja meg olyan helyzetekben, amelyek kedveznek a megszilárdulásnak. Az ellenkezője is igaz: nem elég a jó szöveg és a jó nyelvpolitika, az elhangzás alkalmait és körülményeit is meg kell tervezni. Sokan ismerünk sikeres és sikertelen kísérleteket is, ahol a siker záloga nem a szövegben magában, hanem pl. a szöveget hordozó dallamban volt. Egyszóval a szent nyelv valami olyan, mint az angol gyp: nem kell hozzá semmi különös, csak nyírni és öntözni, de legalább 400 évig...

(3) A szent nyelv társadalmi környezete | A disszerens szavai kifejezetten élményszerűvé nemesednek, valahányszor a szent nyelvnek a vallásos identitásban betöltött szerepéről beszél. De nem elég világos, hogy milyen típusú identitásra gondol, és hogy ez az identitás hogy viszonyul más identitásokhoz. Pedig talán éppen e tisztázatlanság miatt nem ismeri föl kellőképpen a szociolingvisztika a szent nyelvek lényegi különbözőségét más társadalmi csoportok nyelvhasználatához képest. Hasznos lenne tehát kidolgozni, hogy a szent nyelv helyzete az európai keresztény hagyományban hogyan alakult

a többségi társadalomhoz és az egyes csoportokhoz képest. Néhány szempont: a korai, pogány környezetben élő latin kereszténység egy jellegzetesen kisebbségi, a többségi társadalom párhuzamos vallási terminológiájától elkülönülő nyelvet alakított ki. A maga korában ez a nyelv egy beavatottakra korlátozódó „klub” identitásjelölője volt. A felszabaduló és többségivé váló kereszténység azután egyrészt befogadta a pogány vallásos nyelv számos elemét, másrészt tömegessé, magától értődővé tette egykori neologizmusait. Ez olyan jól sikerült, hogy mindmáig a nem vallásos közönség is a legnagyobb természetességgel használja őket, és stilisztikailag is fölismeri a „szentes” regisztert. A vallásról szóló nyelvben mégis már a reformáció előtti időszakban markáns helyi változatok jöttek létre, amint magam is tapasztaltam pl. a spanyol-katalán vagy az anglonormann liturgikus szakszövegeket tanulmányozva. Ugyanez az anyag a reformáció után már felekezeti identitást jelölt, sokszor úgy, hogy éppen az archaikusabb, középkoribb nyelvhasználat lett a reformált felekezetek emblémája. Angliában máig ható dilemma, hogy a disszerenshez hasonló elveket valló katolikusok törekvései a gyakorlatban megbuknak, mégpedig azért, mert a katolikus közeg a „szentes” angolságot az anglikán identitással köti össze.

II.

Gyorsabban áttekinthető a dolgozat módszere. Általános benyomásaim alapján ezt is három tételben foglalom össze: a dolgozat résztvevő megfigyeléssel értékeli tárgyát, merészen interdiszciplináris, és minden témát egy kéttételes (elméleti alapozás és esettanulmány) formában dolgoz föl. Az első kettőt jogosnak és sikeresnek tartom, az utolsót jó szerkesztői elvnek, amely azonban nem mindig sikerül igazán szervesen.

(1) Hanula Gergely nemcsak azt árulja el már a dolgozat kezdetén, hogy lelkipásztorként és teológusként érintett a témában, hanem azt is, hogy a szent érthetlenség zsongító emléke érzelmileg közel áll hozzá. A szenttelen, elfogulatlan tudomány tehát nem kérhető számon rajta. Hogy ez miért van jól, azt egyrészt megindokolhatjuk a vallásfenomenológia és az egzisztencializmus nagyjai felől: minden tudomány axiómákra épül, a vallással foglalkozó tudománynak pedig szüksége van arra, hogy saját tárgyát, a vallást ilyen axiómának tekintse. A szent kutatója nem azt magyarázza, hogy mi a szent, hanem azt írja le, hogy hogyan hat, csúnyán, de kifejezően szólva: hogyan működik. Ez nem azonos az elfogultsággal. Ha fölvázolunk egy kommunikációs modellt, amelyben Isten az egyik szereplő, akkor nincs jelentősége annak, hogy a kutató hisz-e Isten objektív megszólalásában, csupán annak, hogy a modellezett kommunikációs helyzet résztvevői föltételezik Isten jelenlétét, és határozott elképzeléseik vannak arról, ahogyan megszólalhat, és ahogyan megszólítható. Így például én is valódi szakrális kommunikációt látok egy pogány rómainak az istenekkel való interakciójában, holott nem hiszek a pogány istenekben.

A másik érv, hogy kívülálló szerző nincs, ezért például a kulturális antropológiában ma már nem is lehet gyűjtést közreadni anélkül, hogy a szerző ne vallana színt: milyen meghatározottságok színezik recepcióját. Mivel ő úgysem rekesztheti ki őket teljesen, jobb, ha az olvasó tudja, kivel van dolga. Így esetleg könnyebben választja el a közlésben azt, amire kíváncsi, attól, amit a gyűjtő tett hozzá.

Ezeknél azonban fontosabbnak látok egy harmadik tényezőt. A szent nyelv egy gazdag jelrendszer, amelyen beszélni kell, és amelyet számos közlési helyzetben, működése közben kell megtapasztalni. A kutató tehát egyszersmind adatközlő is kell, hogy legyen. Különösen igaz ez Európában. Távoli kultúrák esetében előfordul, hogy éppen a nagyfokú idegenség miatt etnológusok a terepre költöznek, és hosszú évekig élnek együtt egzotikus törzsekkel, megtanulják nyelvüket, részt vesznek szokásaikban. Ugyanerre saját civilizációnkon belül nem vesszük a fáradságot, abban a hamis hitben, hogy nincs is rá szükség. Ezért szinte az egyetlen lehetőség, hogy maga az anyanyelvi beszélő, tehát az adott valláshoz, felekezethez tartozó „profi”, a lelkész vagy teológus interjúvolja meg, gyűjtse föl saját magát és környezetét. Természetesen olyan reflexivitással, ami egy egyszerű adatközlőtől nem lenne elvárható.

(2) Elkerülhetetlen, hogy az interdiszciplináris megközelítés ne találkozzék az egyes diszciplínák művelőinek kritikájával, hiszen természetes, hogy ők egyenként jobban ismerik a területet, irodalmát és módszereit, mint a disszertens. De meg kell emlékeznünk arról, hogy Hanula Gergelynek az a második disszertációja. Első, szigorúan filológiai dolgozatában már számot adott arról, hogy képes egy pontosan meghatározott területen, szigorú és a határokat nem sértő módszerrel dolgozni. Érthető, ha másodjára mással próbálkozott. És különösen kell értékelnünk ezt a bátorságot ma, amikor magukat monográfiának álcázó hatalmas kötetek jelennek meg hangzatos címek alatt, majd, ha beléjük lapoz az ember, csak egymással lazán összefüggő részlettanulmányokat kap. A tudományos agnoszticizmus korát éljük, és ez nemcsak a nagy elméletekről, hanem végül a mondanivalóról is lemondást jelent, és érdektelenné teszi a tudományt magát. A jelen dolgozat vállalja annak kockázatát, hogy nem mond el mindent, hogy részletkérdésekben tévedhet, de bámulatossággal és rendszerező készséggel állítja csatasorba a témája szempontjából hasznosnak talált anyagot. Amíg a részterületek a szent nyelvvel foglalkozó hasonló teljesítményt nem tudnak fölmutatni, addig Hanula munkája megkerülhetetlen lesz, ha pedig jogos észrevételek merülnek föl, azokat bizonyára megfogadja a reménybeli átdolgozások, bővítések során.

(3) A kéttételes forma azonban a szöveget szorosabbra húzó összekötő szövegek ellenére sem mindig meggyőző. Az elmélet túl elméleti, az esettanulmányok túl esetiek. Az alkotás lélektanát belülről ismerő opponens nehezen szabadul attól a gyanútól, hogy a mű időben nagyrészt fordított sorrendben, mintegy ráklépésben bontakozott ki, nem úgy, ahogyan végeredményben olvassuk. A doktoriskolai előadások, a konferenciák és talán a publikációs kény-

szer is arra szorítja a kutatót, hogy az évekig készülő nagy munka helyett belátható, előadás-méretű szövegeket írjon. Ezeket utána kár lenne kihagyni a nagy munkából, különösen, ha az imént kifogásolt, de nemzetközileg nagy becsben álló ál-monográfiák is így épülnek föl. Másrészt érthető, hogy aki számos, neki eredetileg nem otthonos szakterületről látványos mennyiségű és minőségű nehéz szöveget dolgoz föl, az kutatásai során jegyzeteket, összefoglalásokat készítsen, és ezeket szintén beépítse a nagy munkába.

A végeredményről mégis úgy érzékelem, hogy egyelőre nem ért össze eléggé, legalábbis nem annyira, amennyire a vállalkozás volumene érdemelné. Az elméleti fejezetek nagyobbik része a szakirodalom összefoglalása. Igen részletes, adatokban gazdag, de éppen ezért nehéz olvasmány. A disszerens talán már asszimilálta az anyagot, de még nem került tőle olyan fölényes távolságba (madártávlat), hogy olvasóbarát párlatot adjon belőle. Talán némi szorongás is vegyül ebbe: a disszertáció gyakorlati célja szempontjából olyan „ütős” elméleti háttérrel kell fölvonultatni, amely egyértelművé teszi, mit mond a kortárs, nemzetközileg jegyzett tudomány, az esetleges bírálók felé pedig meg kell mutatni, hogy igen, a szerző mindent elolvasott és mindent megértett.

A befogadás nehézségét növeli, hogy a szerző saját megállapításai megbújnak az összefoglalók között, vagy apró, bár hatásos „kiszólásokban” nyilvánulnak meg, és hogy —talán az esettanulmányok miatt— meglehetősen visszafogott, ami a példaanyagot illeti. Pedig egy-egy jól etalált hasonlat (mint pl. Polányi idézett biciklizéspárhuzama vagy Déri poénja a frigyláda fosztogatóiról) nagy megkönnyebbülést és egyben megértés-élményt nyújt az olvasónak. Bátrabb, azaz személyesebb írásmód mellett ez talán természetes lenne, de megértem, hogy ezen a kényes területen, többféle közönség ízlését szem előtt tartva nehéz megtalálni az egyensúlyt. Ezeket a példákat, érzékeltetéseket nem helyettesítik a külön esettanulmányok, amelyek értékesek, de az előzetesen kifejtett elmülethez nem kapcsolódnak megkérdőjelezhetetlenül.

E megformálási problémák mégis eltörpülnek a dolgozat jelentősége mellett. Hanula Gergely meghatározó jelentőségű munkára vállalkozott. Ez a munka nem az előttünk fekvő disszertációval azonos. Sokkal inkább egy olyan életművel, hivatással, amelyet a szerző érett fejjel, komoly emberi, egyházi, oktatói és tudományos háttérrel ismert föl magáénak. A jelen dolgozatban kijelölte ennek az életműnek fő irányát és módszerét, lefektette elméleti alapjait, összegyűjtötte eszköztárát, ízelítőt adott a tőle várható részlettanulmányokból. Mindez bőségesen eleget tesz a fokozatszerzés követelményeinek, és a legszebb reményekre jogosít a folytatást illetően. Nemcsak nyilvános vitára bocsátását javaslom jó szívvel, hanem sok kitartást és hitet kívánok folytatásához, és még inkább ahhoz, hogy sikerüljön általa valamit megmenteni, sőt újjáteremtteni az európai egyházi kultúra fölmérhetetlen veszteségei közepette.